Ана КОЛАРИЋ
ana.kolaric@fil.bg.ac.rs
Филолошки факултет,
Универзитет у Београду

ПОСТКРИТИКА: АКАДЕМСКИ ПОПУЛИЗАМ ИЛИ МОГУЋИ ИЗЛАЗ ИЗ КРИЗЕ?[1]

Апстракт: У овом тексту износе се основне идеје америчке професорке енглеске и компаративне књижевности Рите Фелски о посткритици. Затим се указује на рецепцију њених идеја, узимајући у обзир и присталице и противнике посткритичког читања. У том контексту разматрају се потенцијални учинци посткритике, како у епистемолошком, тако и у политичком кључу. У закључном делу текста, имајући у виду раније оцртан теоријско-методолошки контекст, анализира се положај студија књижевности код нас, то јест поставља се питање о томе да ли постоји криза легитимације студија књижевности и код нас. Да би се на ово питање одговорило, неопходно је узети у обзир различита подручја проучавања књижевности (књижевност у образовном систему, књижевност и критика, књижевност и књижевне награде, преведена књижевност, као и преведена књижевна теорија и критика, и тако даље). У тексту се нуде смернице за даља истраживања ових проблема. Такође се наглашава да узрок кризе легитимације студије књижевности не може бити у искључиво спољашњим или унутрашњим чиниоцима, те да је неопходно узети у обзир бројне факторе и пажљиво их испитати.

Кључне речи: Рита Фелски, критика и посткритика, академски популизам, криза легитимације студија књижевности, студије књижевности у Србији

Увод

Рита Фелски (Rita Felski), професорка енглеске и компаративне књижевности, започиње своју прву књигу о посткритици *Намјене књижевности* следећим речима: „Ovo je čudan manifest po merilima manifesta, ni riba ni ptica, nespretno, nezgrapno stvorenje koje slabo odgovara svojem nazivnom podrijetlu“ (Felski 2016: 9). Књига се на енглеском језику појавила 2008. године, а у хрватском преводу излази 2016. Поред посткритике, Рита Фелски се бавила питањима и проблемима из теорије књижевности, из угла пре свега феминистичке критике и естетике, затим студијама културе, као и истраживањима модернизма с нагласком на категорију рода и „женско искуство“ модерности. О посткритици, више или мање систематично, писала је у

1 Овај рад настао је у оквиру научноистраживачког пројекта бр. 1634, „Српска књижевност 1991–2021: идентитет, траума, сећање“ (СЛИТаМ), уз подршку Фонда за науку Републике Србије.

ORCID 0000-0001-8300-539X
https://doi.org/10.18485/kis.2024.56.183.8

Књижевна историја (0350–6428), 56/183 (2024)
оригинални научни рад
82.01 Фелски Р.

три књиге: поред *Намјена књижевности* (*Uses of Literature*, 2008), ту су још и *Границе критике* (2019; *The Limits of Critique,* 2015) и *Hooked: Art and Attachment* (2020). Са Елизабет Анкер (Elizabeth S. Anker), Фелски је уредила и зборник радова *Critique and Postcritique* (2017). Поред тога, објавила је и низ текстова о посткритици у часописима.

Зашто се уопште јавила потреба за посткритиком или, да будемо сасвим прецизни, новим приступом књижевном тексту? Фелски у својим текстовима и књигама доследно понавља два основна разлога. Први је примарно епистемолошке природе. У *Намјенама књижевности* ауторка каже:

> Među književnim i kulturnim kritičarima sve je raširenije shvaćanje da je izvjestan oblik razmišljanja ostario. I predobro poznajemo dobro podmazanu aparaturu ideološke kritike, rendgenski pogled simptomatskog iščitavanja, glatko uvježbane kretnje koje se zbrajaju u hermeneutiku sumnjičavosti (Felski 2016: 9)[2].

Други разлог произлази из специфичних образовних политика и односи се на практичне проблеме с којима се одсеци за студије књижевности суочавају из године у годину. Наиме, све је мање студената који су заинтересовани за студије књижевности. Иако су разлози за то сложени, Фелски издваја један конкретан епистемолошки и етички аргумент:

> Staromodno uvjerenje da je izlaganje književnosti i lijepoj umjetnosti siguran put prema moralnom napretku i kulturnoj profinjenosti ostalo je po strani, a da nitko baš i ne žali za njim. U tako skučenom i nepovoljnom okruženju, kako da izučavatelji književnosti iznesu argument u korist onoga što rade? Kako iznaći obrazloženja za čitanje knjiga i razgovor o njima bez povratka na nekadašnje štovanje kanonskih dela? (Felski 2016: 10).

Другим речима, уобичајени разлози за студирање књижевности, попут развијања естетског и етичког чула, те подучавања критичком мишљењу, више нису довољни, а сасвим могуће ни релевантни. У *Границама критике*, књизи усредсређеној на реторику студија књижевности и студија културе у Америци у последње четири деценије, Фелски обједињује претходно наведене тврдње и сугерише да је тешко – а можемо додати и непотребно – раздвојити епистемолошка, етичка и политичка питања:

> Studij književnosti trenutno prolazi kroz krizu legitimacije, i to zahvaljujući otužno iscrpljenom jeziku vrijednosti zbog kojeg sve teže uspijevamo studentima objasniti zašto bi im trebalo biti stalo do Beowulfa ili Baudelaira. Zašto se uopšte isplati zamarati književnošću? (Felski 2019: 22)

2 Две књиге Рите Фелски, из којих се наводе цитати у овом тексту, објављене су у загребачким издавачким кућама, на латиничном писму. Пошто би усклађивање два правописа утицало на веродостојност цитата, у овом тексту ће цитати из преведених књига објављених на латиници остати на латиници.

Могућ одговор на описану кризу, у којој доминира недостатак како епистемолошке тако и практичне исплативости, Фелски проналази у посткритичком читању. Попут већине термина с префиксом „пост-“, и посткритика исказује однос према једној дисциплини и њеном наслеђу. Другим речима, употребом овог термина истовремено се формира однос према прошлости (историји критике) и нуде нове, другачије смернице за садашња и будућа тумачења књижевности. Сâм термин нема чврсту дефиницију, што имплицира да не постоји један исправан метод за тумачење књижевног текста. Рита Фелски ову „отвореност“ термина види као предност: посткритика није прескриптивна, нема прописивања правила. Због тога она у својим књигама екстензивно објашњава шта све није посткритичко читање, како би унапред отклонила могуће неспоразуме, као и злонамерно разумевање тог, пре свега, кровног – теоријски и методолошки „лабавог“ – термина.

Предлог Рите Фелски да се студије књижевности окрену посткритичком читању имао је изненађујуће снажан одјек: од појаве бројних приказа њених књига, преко тема и специјалних бројева часописа посвећених посткритици, и то неретко у полемичком тону, до објављивања манифеста посткритичке педагогије.[3] Разлог за такву реакцију може се потражити у баналној чињеници да је Рита Фелски, заједно с онима који у начелу подржавају њене идеје, покренула разговор о проблемима који тиште већину нас који предајемо књижевност, и то не само у Америци.

У овом тексту изложићу основне идеје Рите Фелски о посткритици. Потом ћу сажето указати на рецепцију њених идеја, узимајући у обзир и присталице и противнике посткритичког читања. Коначно, поставићу неколико питања о студијама књижевности код нас. Да ли се и ми суочавамо са својеврсном кризом легитимације студија књижевности? Да ли и на основу чега можемо да говоримо о доминантним приступима књижевном тексту код нас? Рита Фелски пише о студијама књижевности у Сједињеним Државама у последњих четрдесет година, с добрим разлозима узевши у обзир период од деведесетих година двадесетог века до данас. Ако се из теоријских разлога

3 Види: Hodgson, Naomi, Joris Vlieghe, Piotr Zamojski. *Manifesto for a Post-Critical Pedagogy*. New York: Punctum Books, 2017. Књига се може пронаћи на неколико интернет страница: https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/25436. У духу отворене науке и слободног приступа, уредници овог издања позивају истраживаче и читаоце, уколико то желе, да донирају новац издавачкој кући Punctum Books, која подстиче отворени приступ науци и објављује радове ауторки и аутора из поља хуманистике, друштвених наука, лепих уметности, архитектуре и дизајна, а посебно промовише оне ауторке и ауторе који су спремни да експериментишу са жанром и стилом уобичајеним за академско писање. Види: https://punctumbooks.com/about/vision-statement/. Манифест није прошао незапажено. На пример, девети број часописа *on_education*, из 2020. године, у целини је посвећен расправи о критици и посткритици, а великим делом и рецепцији манифеста посткритичке педагогије. Види: https://www.oneducation.net/no-09_december-2020/editorial-9/.

фокусирамо на сличан период и у домаћем контексту, онда не смемо да заборавимо да се у то време, дакле, почетком деведесетих година, распада СФР Југославија, а на деловима њене територије води рат. Истовремено, на књижевној сцени цвета постмодернизам, правац који се најчешће описује речима скептицизам, субјективизам и релативизам. Дакле, поред културних, односно теоријско-методолошких „ратова", у нашем контексту је неопходно узети у обзир и прави, оружани рат који је обележио деведесете године.

О посткритици: основне претпоставке

На самом почетку књиге *Намјене књижевности*, тог „чудног манифеста", Рита Фелски се дистанцира од теолошких и идеолошких стилова читања.[4] Под појмом „теолошки" подразумева се „uvjerenje da je književnost suštinski različita od svijeta i drugih načina na koje dajemo smisao tom svijetu, te stav da se u toj razlici [...] nalazi izvor njene vrijednosti", док се идеолошким стилом читања књижевност обично смешта искључиво у друштвени свет, па се текст увек види као део нечега већег (Felski 2016: 13, 15). У оба случаја, тврди Фелски, књижевност се удаљава од свог основног предмета – текста. Због тога се она залаже за проширено, обухватније разумевање појма намене, истовремено истичући да је „estetska vrijednost nerazdvojna od namjene", те да прагматично не уништава поетично нити га искључује (Felski 2016: 17).

Ако имамо у виду теоријске афинитете Рите Фелски, пре свега феминистичку критику и студије културе, онда нас њена склоност ка историјској критици неће нимало зачудити.[5] Додуше, ова ауторка скреће пажњу и на могуће ограничење историјске критике, а то је усредсређеност критичара на смисао текстова за друге, у ближој или даљој прошлости (Felski 2016: 21). Ово ограничење лако може да проузрокује недовољно интересовање за вредност одређеног дела у садашњости, за данашње читаоце. Фелски одлично илуструје овај парадокс помоћу конкретног примера. Кад такозвани обични читаоци посегну за књигама из прошлости, они то чине у нади да ће им

4 Одличан приказ ове књиге написао је Дејан Илић за сарајевски *Школеџијум*. Види: Ilić 2018.

5 Рита Фелски види феминистичку критику као властито подручје (Felski 2016: 19), а студије културе у више наврата означава као интелектуалну традицију у оквиру које се и формирала и деловала. То делом објашњава њену склоност ка маргинализованим текстовима и мање уобичајеним приступима. Довољно је овде навести студију *Gender of Modernity* (1995) у којој Фелски анализира сложени однос између модерности и бројних репрезентација женствености. Она настоји да из перспективе феминистичке теорије и критике изнова прочита поједине текстове из доба модерности (књижевне текстове, али и новинске чланке и есеје). У фокусу њених разматрања налази се следеће питање: „На који начин би се променило наше разумевање модерности ако бисмо, уместо што узимамо мушко искуство као парадигматично, анализирале текстове које су написале жене или текстове о женама?" (Felski 1995: 8–10).

се та књижевна дела обратити у садашњости. Насупрот томе, предавање књижевности у школама и на факултетима фокусира се на учење о прошлости, те махом обухвата и комбинује знања о историји књижевности, историји теорије књижевности и историји књижевне критике, односно рецепције. Па ипак, од ђака и студената се очекује да не понављају тумачења других већ да сами пронађу пут ка књижевном делу, да га самостално тумаче.

У *Намјенама књижевности*, као и у већини својих других књига, Фелски се озбиљно интересује за такозвана лаичка читања. Разлику између лаичких читања и академске критике пре ње је детаљно елаборирао Џон Гилори (John Guillory).[6] Фелски исправно сажима његове увиде: академска критика је облик рада (за професионалну критику добија се финансијска надокнада или нека друга врста признања); дисциплинарна активност (држи се конвенција тумачења и истраживања које су се развијале вековима у оквиру – савременим језиком речено – науке о књижевности), увек на дистанци (привилегује критичко размишљање у односу на задовољство читања), заједничка пракса (подложна суду других стручних читалаца). Насупрот томе, лаичко читање је активност за одмор, те се одвија у слободно време; обликовано је различитим конвенцијама тумачења; добровољно је и почива на задовољству; обично се изводи насамо (Felski 2016: 23).

Фелски сматра да су разлике између професионалног и лаичког читања само наизглед непремостиве, те тврди да когнитивни и афективни видови естетске реакције треба да имају једнаку тежину.[7] Другим речима, било да се налазимо у улози професионалних критичара или обичних читалаца, сви ми смо обликовани сопственим предрасудама, веровањима и прећутним претпоставкама (Felski 2016: 29). Ми можемо да прихватимо чињеницу да је наше искуство историјски обликовано, то јест да никад није непосредно, али не можемо да се изместимо изван сопствене тачке гледања. Према Фелски, то су разлози због којих критичари не би смели да занемаре и обезвреде свакодневне ставове „обичних" читалаца нити да их виде као саморазумљиве; напротив, управо су ти ставови вредни истраживања (Felski 2016: 29–30).

Иначе склона еклектицизму, Фелски се у овој књизи залаже за стапање историјске и феноменолошке перспективе, уз обавезно узимање у обзир друштвенополитичке анализе (Felski 2016: 31). Баш као што се ослонила на увиде Џона Гилорија у описивању разлике између академске критике и обичног, лаичког читања, она се експлицитно позива и на етички заокрет у изучавању књижевности,

6 Види: Guillory 2000: 29–46.

7 Дејан Илић неувијено описује основну „разлику" између лаичког и професионалног читања нагласивши да Рита Фелски „tvrdi da univerzitetski tumači književnosti u čitanju uživaju kao i sav ostali („normalan") svet, ali taj užitak moraju naknadno da uguše da bi demonstrirali tobože naučnu kompetenciju". Види: Ilić 2018.

односно на шири контекст у ком се Гилоријев текст и појавио. Треба да се гледа у књижевно дело уместо кроз њега, саветује Фелски, те даље објашњава да чин читања „câm по себи успоставља етику и политику, умјесто да служи као измјештање нечега суштинскијег што се збива другдје“ (Felski 2016: 33). Ауторка нас, наиме, позива на друштвенополитички освешћено пажљиво читање (close reading), то јест на усредсређивање на câm текст, док истовремено инсистира на што обухватнијем распону естетске реакције јер, како тврди, „različiti tekstovi mogu djelovati na pojedince iz vrlo različitih razloga“ (Felski 2016: 35).[8]

Вратимо се за тренутак почетку „чудног манифеста“, односно тврдњи Рите Фелски да је „izvjestan oblik razmišljanja ostario“ (Felski 2016: 9). Упркос томе, она се не одриче критике и скепсе, јер то не би ни било могуће („ne možemo se, u svakom slučaju, vratiti u stanje nevinosti ili neznanja“ [Felski 2016: 36]). Фелски предлаже другачије читање и тумачење књижевности које би настојало да повеже анализу и привржености, као и критику и љубав (Felski 2016: 36). У ту сврху, она издваја четири категорије које су конститутивне за начине на које се односимо према тексту: препознавање, очараност, знање и шокираност, те њима посвећује остатак своје књиге.[9]

У вези с препознавањем, ауторка тврди да нам књиге помажу да схватимо ко смо, да упознамо и разумемо боље себе, као и друге људе те окружење у коме живимо. Такође, можемо читати о карактерима који су нам због култура којима припадају крајње страни, а онда препознати у понашању карактера и њиховим осећањима емоције које су нам блиске. О таквим ефектима читања Фелски пише и у другим својим књигама. На пример, у корисном прегледу феминистичке критике *After Feminism* (2003), она говори о одбрани универзалности књижевности од инсистирања на партикуларности које је (наводно) карактеристично за феминисткиње, те предлаже следеће решење. Уместо да бирамо између универзалности (сва је прилика да уметност/књижевност иде преко друштвених подела и граница) и разлике (има ситуација у којима ће род аутора/читаоца бити од пресудне важности), можда би било упутније да размишљамо о аналогијама. То значи да читаоци, користећи различите стратегије (разврставање, разликовање, повезивање), могу да успостављају аналогије чак и кад се ради о књижевним делима која на први поглед немају никакве везе с њиховим животима (на пример, роман једне Афроамериканке није тек оглед о роду и раси, то јест неће се обраћати искључиво Афроамериканкама, већ може бити од општег значаја) (Felski 2003: 16, 19).

8 Утицај студија културе на Риту Фелски огледа се и у идеји да студије књижевности, ако желе да преживе 21. век, морају да успоставе знатно чвршће споне с изучавањем других медија, пре свега филмова и серија (Felski 2016: 36).

9 Обим овог рада не дозвољава детаљну анализу идеја Рите Фелски, те сам сажето указала на основна значења четири термина које она предлаже.

„Усхићен заборав себе“ (Felski 2016: 77) јесте синтагма којом Фелски описује стање очараности. Такво стање ума не може „очарати“ савремене књижевне теоретичаре и критичаре који инсистирају на дистанци, демистификацији и денатурализацији, напротив, оно код њих изазива презир и подсмех. Очараност се из тог угла види као последица незнања, површног или наивног читања, пасивног поистовећивања и тако даље. Наравно, Фелски се с тим не слаже и тврди да такав отпор према очараности произлази пре свега из класне предрасуде.

Жеља за сазнавањем и стицање знања такође су извори задовољства у читању. Књижевност је облик друштвеног знања, а „[u]vidi u svijet koje stječemo iz književnih tekstova nisu derivativni ili tautološki, nisu ustajali, posredno primljeni ostaci povijesti ili antropologije, nego su ovisni o prepoznatljivom repertoaru tehnika, konvencija i estetskih mogućnosti“ (Felski 2016: 138).

Шок је реакција на оно што је запањујуће, болно или ужасно, пише Фелски. Насупрот онима који сматрају да естетика шока не може деловати на савремену публику онако како је деловала на публику с почетка 20. века, Фелски с разлогом тврди да „[d]okle god shvaćamo da smo skloni izbjegavanju, eufemizmu i poricanju, dokle god nas odbijaju podsjetnici na našu materijalnu i smrtnu egzistenciju kao krhkih nakupina krvi, kosti i tkiva, šok će uspijevati i dalje pronalaziti svoje mjesto u umjetnosti“ (Felski 2016: 171).

На трагу идеја које је изнела у *Намјенама књижевности*, али уз подробнију теоријску елаборацију, Рита Фелски неколико година касније нуди скицу посткритичког читања у *Границама критике*. Већ у уводу Фелски пише да ће њен фокус бити на реторици студија књижевности и студија културе у последње четири деценије у Америци, те да ће посебну пажњу посветити улози сумње у науци о књижевности. Та улога је двострука: сумња као расположење и сумња као метод.[10] Фелски сматра да кључни елементи доминантне критике на универзитетима обухватају:

> „duh skeptičkog propitivanja i izravne osude, isticanje njezine neizvjesne pozicije u odnosu na autoritarne i opresivne društvene sile, zahtjev za angažmanom u nekoj vrsti radikalnog intelektualnog i/ili političkog djelovanja i pretpostavku da sve što nije kritičko nužno mora biti nekritičko“. (Felski 2019: 17)

Пошто се студије књижевности суочавају с кризом легитимације, сва је прилика да ригидна и нормативна критика, као и њен од сталног понављања излизани језик, више не могу да привуку нове студенте или читаоце у начелу. Као и обично, Фелски бира прагма-

10 Упркос реторичкој привлачности двоструког значења сумње, као и потенцијално интуитивном слагању с Ритом Фелски, свако ко држи до методолошке прецизности одолеће искушењу да побрка суштински удаљене регистре попут расположења и метода. Управо је ово „бркање“ било повод за неке оштре критике идеја Рите Фелски.

тичну оријентацију: интерпретацију треба ревитализовати и преосмислити (2019: 31), а у ту сврху могу се користити различите методе које су се развиле у науци о књижевности (2019: 28). И у *Границама критике* ауторка се дистанцира од такозваних теолошких и идеолошких стилова читања, уз напомену да текст мора имати статус суактера, то јест да треба гледати у текст, а не иза њега.[11] Инсистирање на томе да се текст пажљиво чита, да се чује оно што текст заиста говори уместо да се константно тражи оно што је неизговорено, да се текст види као активан чинилац, то јест суактер или субјект у низу који чине аутор–дело–читалац, несумњиво треба довести у везу с најчешће цитираним местом из *Граница критике*:

> Mi podcjenjujemo važnost umjetnosti jer se usredotočujemo na prefiks 'de-' (na njezinu moć da demistificira, destabilizira, denaturalizira) i to nauštrb prefiksa 're-': njezine sposobnosti da rekontekstualizira, rekonfigurira ili revitalizira percepciju. (...) Što se događa ako kritiku zamislimo kao afektivan stav koji nas na određene načine orijentira? (Felski 2019: 44–45).

Претходно наведени цитат добро осликава једну од основних теза Рите Фелски према којој се сумња, коју она види и као метод и као расположење, налази у средишту доминантне критике. „Критичко расположење", које омогућава да нам неке ствари буду важне и то на одређене начине, подразумева знање, вештину, али и сензибилитет (Felski 2019: 50–52). За професионалну сумњу, која се развија и подстиче код студената књижевности, карактеристичне су дистанца, непристрасност и скепса (Felski 2019: 92). Или, како то ауторка духовито објашњава, ако нисмо сумњичави, онда смо покорни, а ако нисмо критични, онда смо некритични (Felski 2019: 100). Логично, таква ситуација се схвата као пат позиција. Као што механичка примена теорије на књижевна дела да би се она по сваку цену угурала у жељени калуп ретко кад даје добре резултате, тако и сумња није сама по себи прогресивна. Као пример, Фелски наводи

11 О тексту као субјекту који „одговара" читаоцу/тумачу, односно о пажљивој употреби терминологије у тумачењу дела, писали су и Светозар Петровић и Мике Бал (Mieke Bal), свако на свој начин, у различитим историјским, географским и културним контекстима. У тексту „Стил и структура", у оквиру веће целине „Критика и дјело", Светозар Петровић објашњава разлику између „чврстих" термина и термина „индикатора". Чврстим термином можемо назвати риму. Рима је поуздан и егзактан термин. Ствари стоје сасвим другачије с терминима индикаторима. На пример, реализам означава више ствари: 1) књижевно-историјски термин и 2) ванвременска стилска категорија, то јест песников однос према стварности. Међутим, чак и ако релативно прецизно дефинишемо реализам, ту дефиницију не можемо објективно применити на књижевно дело. Разлог за то Петровић проналази у специфичности термина индикатора. Наиме, реализам мора да укључи све три димензије књижевног дела и то у њиховом дијалектичком односу: овај термин се односи на особине језичког медија (текста), ауторов однос према свету и према делу, као и нашу, читалачку, променљиву и субјективну позицију. Овај термин увек има вредносно значење, односно своју вредност за нас. Другим речима, Петровић наглашава увек жив однос између аутора, текста и читаоца. Види: Petrović 2003: 87–103. О „путујућим концептима" Мике Бал, те о њеном схватању предмета анализе као субјекта, већ сам писала. Види: Kolarić 2012: 61–89.

теорије завере које су, практично, утемељене у сумњи у чињенице, науку, доказе. На том трагу, можемо се присетити недавних псеудонаучних сумњичавих „читања" пандемије вируса COVID-19, као и скепсе у вези с вакцинама, како у редовима професионалаца (пре свега, здравствених радника), тако и у редовима аматера.[12]

У својим књигама и текстовима о посткритици, Рита Фелски као један од битнијих идејних оријентира наводи размишљања о крају критике Бруна Латура (Bruno Latour), а као оквир за разумевање основних постулата посткритичког читања нуди његову теорију мреже актера.[13] Сматрам, међутим, да њене кључне идеје не зависе суштински од Латурових закључака нити њена књига трпи ако се теорија мреже актера помери у други план или чак сасвим занемари.[14]

Рита Фелски употребљава просторне метафоре „ископавање" (*digging down*) и „одмак" (*standing back*) да би што боље описала сумњу карактеристичну за науку о књижевности. Док се прва метафора односи на извлачење имплицитних значења текста на површину (Felski 2019: 112), другом се сугерише „денатурализација", то јест показује се да у форми и садржају текста нема ничега саморазумљивог (Felski 2019: 132). Разуме се, наведене стратегије тумачења нису саме по себи недостатне или редукционистичке или, барем, нису то ништа више него неке друге стратегије. Зашто их онда Рита Фелски оштро критикује? Рекло би се да ауторка првенствено указује на екстремне, али и клишетиране, варијанте тих стратегија, односно жели да покаже како изгледа када у тумачењу превладају слаба места неког приступа. Као пример она наводи две претпоставке у вези с де/натурализацијом: 1) неке идеје су лоше, а узимају се здраво за готово и 2) неке идеје су лоше зато што се узимају здраво за готово. Фелски даље тврди да се између наведених претпоставки не сме ставити знак једнакости, што је здраворазумски извод. Док се прва тврдња заснива на логичком размишљању, друга је произвољна и напросто нетачна.

Даље, Фелски објашњава да поновно промишљање критике подразумева поновно промишљање о томе како разумемо контекст. У том светлу, она поставља једно важно питање: „Ukratko, zašto smo tako sigurni da znamo više od tekstova koji su tu bili pre nas?" (Felski 2019: 285).[15] Наиме, иако тренутак у ком је текст настао битно

12 Види: Dinić 2022.

13 И Рита Фелски и други посткритичари обично наводе Латуров текст о крају критике. Види: Latour 2005: 225–48.

14 Многи критичари се с овим слажу, што ће се и видети у другом делу овог текста, који се бави рецепцијом посткритике.

15 Слично мисли и историчарка Хилда Смит (Hilda Smith). У свом тексту о уредничким политикама познатог часописа *Journal of Women's History*, ова ауторка испитује улогу женске интелектуалне историје у том савременом часопису и тврди да би „оз-

одређује његову тему, облик и жанр, ми текстове из прошлости не читамо и не тумачимо искључиво као сведочанства о историјском тренутку. Напротив, ми желимо да се ти текстови обрате нама данас. С једне стране, дуговечност појединих књижевних текстова зависи од транстемпоралности, односно капацитета ових текстова да путују кроз време и производе нова тумачења. С друге стране, дуговечност појединих књижевних текстова, као и маргинализација или нестанак неких других, зависи и од институција. Снажан утицај институција Фелски исправно описује као институционалну инерцију (Felski 2019: 286) – од ње зависи шта ће бити објављено и приказано, шта ће бити укључено у курикулум, колико ће се често мењати образовни програм из књижевности и томе слично.

Пред сâм крај књиге, Фелски у широким потезима скицира појам посткритичког читања, мање-више сажевши све што је дотад рекла: не сме се изједначавати посткритичко с некритичким; неодређеност термина заправо је његова предност (очигледан је еклектички приступ у размишљању о посткритичком читању); не треба олако одбацити лаичка читања јер управо она оправдавају и подржавају професионално бављење текстовима (Felski 2019: 307–318). Као најзанимљивији аспект овог одељка може се издвојити опис силабуса предмета из теорије књижевности: док се први део силабуса фокусира на приступе и правце (на пример, структурализам, психоанализа, марксизам, феминизам), други део је посвећен појединачним проблемима и темама (на пример, емпатија и симпатија, препознавање и идентификација, очараност и уроњеност) (Felski 2019: 319). Рита Фелски наглашава да њен циљ није да се студенти одрекну критике, односно теорије, већ да их подстакне да испробају алтернативне начине читања и мишљења. У закључку, она се враћа свом основном питању – легитимацији студија књижевности, те тврди да посткритичко читање треба да послужи обликовању позитивне представе хуманистичке мисли (Felski 2019: 331). Штавише, Фелски истиче да књижевна теорија мора да промисли о наменама књижевности у свакодневном животу и да понуди јавности убедљивије разлоге за студирање књижевности и значај књижевности у начелу (Felski 2019: 339–340).

Кад све то имамо у виду, не изненађује нас што Рита Фелски у књизи духовитог наслова *Hooked: Art and Attachment* (*Навучени: умет̄ност̄ и п̄риврженостӣ*) истражује управо те – из њеног угла – убедљивије разлоге за становиште да су књижевност и студије књижевности од значаја за ширу јавност. Она поставља наизглед једноставна питања:

биљнијим укључивањем женске мисли, *Journal of Women's History* успоставио дијалог између друштвених анализа које су урадиле жене у прошлости и оних које нуде савремене научне раднице и теоретичарке". Другим речима, савремене научне раднице и теоретичарке треба да воде својеврсни дијалог са женама из прошлости. Види: Smith 2008: 26–32.

„Zašto ljudi posežu za umetničkim delima? Šta su sve njihovi motivi, razlozi i brige? Kako izgledaju susreti sa umetničkim delima? Na koji način se takvi susreti održavaju, potiskuju ili menjaju u prostoru poput biblioteke ili učionice? (Drugim rečima, kakva je veza između umetnosti i humanistike?)“ (Felski 2020: viii)

Већ на основу наведених питања може се закључити да ће фокус књиге бити на привржености: најпре, како се људи повезују с уметношћу, а потом и како их уметност повезује с другим људима. Рита Фелски жели да истражи естетику која се заснива на односу и повезаности, уместо на дистанци и раздвојености или, још прецизније, на привржености уместо на аутономији (Felski 2020: viii). Уместо на више пута споменуте дистинкције, Фелски се усредсређује на сличности између академског и такозваног обичног, лаичког читања. Привржености, сматра ауторка, обухвата и размишљања и осећања и вредности и судове, као и „прву реакцију“ (*gut response*) (Felski 2020: ix). Другим речима, привржености може бити и емотивна и институционална и когнитивна и етичка/политичка, а најчешће је више ствари одједном (Felski 2020: 5). Међутим, опште је познато да се привржености не цени у академским круговима: она се обично приписује наивним читаоцима, грешним конзументима или локалним патриотама (Felski 2020: 2), док се дистанца види као неопходан услов за знање.

Фелски предлаже „средњи курс“, односно успостављање делимичне дистанце (*semidetached*) у читању и тумачењу (Felski 2020: 10), инсистирајући на чињеници да су наше реакције на уметничко/књижевно дело у исто време и емотивне и естетске и моралне/политичке. Она објашњава шта ју је мотивисало да разматра управо привржености: хуманистика се суочава с кризом легитимације, бројним катедрама за књижевност прети затварање због малог броја заинтересованих студената, професори који и даље посежу искључиво за реториком скептицизма и сумње обраћају се већ преобраћенима, а њих нема довољно, те ако као струка желимо да преживимо, онда треба да се вратимо основним питањима о улози и сврси уметности – зашто вреди трошити време на уметност, то јест зашто би икога било брига за уметност? (Felski 2020: 40).

Рита Фелски у *Hooked: Art and Attachment* обрађује неколико средстава помоћу којих се развија привржености, а која су заједничка академском и лаичком читању: подешавање, идентификација и иронична идентификација, тумачење. Духовито и провокативно, Фелски тврди да постоји једно уверење због ког је она спремна да умре: друштвени смисао уметничких дела не скрива се у њиховим дубинама и, самим тим, није намењен или доступан искључиво онима који су се образовали да професионално тумаче књижевна дела (Felski 2020: xiv). Зато је неопходно преиспитати и преосмислити основе естетског доживљаја.

Како смо видели, својеврсна трилогија Рите Фелски о читању и тумачењу, која излази у периоду 2008–2020. године, обухвата неколико важних питања и проблема. Полазна претпоставка у све три књиге јесте да се студије књижевности суочавају с кризом легитимације. Због тога би професори књижевности морали да постављају суштинска питања, рецимо, зашто људи читају књижевност, уместо што се држе – великим делом истрошених[16] – сумњичавих читања. Фелски предлаже посткритичко читање, које није антиполитичко, антиинтелектуално или антитеоријско.[17] Напротив, посткритика узима у обзир знања и алате критике, али се уједно фокусира на преклапања између професионалних и обичних читања, испитујући, на пример, идеју привржености и нудећи шири спектар естетских искустава (Felski 2017: 4–5). Какве су биле реакције на такав предлог?

О рецепцији посткритике: реклама, утеха или приступ

Посткритика је поделила критичаре у два табора, на њене противнике и присталице. Између ова два супротстављена пола, нашли су се нешто уздржанији критичари који сматрају да предложени појам има и добре и лоше стране. Цео један број часописа *American Studies* из 2019. године посвећен је посткритици, а уводни текст о томе како (би могле да) изгледају студије књижевности после посткритике потписују Матијас Ниџес (Mathias Nilges) и Тим Ланцендорфер (Tim Lanzendörfer). Посткритика је вид академског популизма, тврде двојица аутора. Наиме, иако поборници посткритике постављају уистину важна питања, они нуде одговоре којима првенствено подилазе публици (Nilges, Lanzendörfer 2019: 493). Уместо тога, посткритичари би морали да истраже суштинске узроке кризе хуманистике, на првом месту везу између ове кризе и неолиберализма, односно комодификацију саме идеје образовања, тврде Ниџес и Ланцендорфер. У супротном, велика је шанса да ће се посткритика свести на мање-више баналан захтев за већу популарност студија књижевности код конзумената (студенти и читаоци-аматери) и дистрибутера (администрација универзитета/факултета) (Nilges,

16 У „Уводу" за зборник радова *Critique and Postcritique*, уреднице Елизабет Анкер и Рита Фелски пишу да је језик критике истрошен (штавише, оне кажу да и избор текстова за анализу постаје сведен, јер се бира искључиво оно што одговара почетној хипотези, то јест тексту се унапред намеће одређен теоријски оквир), те да је потребно пронаћи не само други начин размишљања, односно други метод, већ и другачији етос, расположење. По њима, један могући покушај превредновања критике био је афективни заокрет. Види: Anker, Felski 2017: 10.

17 Треба напоменути да Елизабет Анкер и Рита Фелски доводе у питање непосредну везу између критике и левице, то јест прогресивне мисли, те наглашавају да десница, односно конзервативци, такође користе методе које користи критика/левица: скептицизам (на пример, у вези с климатским променама или вакцином против вируса COVID-19) и преиспитивање до сада општеприхваћених научних постулата (на пример, одбацивање теорије еволуције). Види: Anker, Felski 2017: 14–15.

Lanzendörfer 2019: 497–498). То, наравно, не значи да треба дићи руке од популаризације хуманистичког образовања. Међутим, стратегије популаризације знања из ове научне области, као и из било које друге, морају се бирати обазриво и уз пуно уважавање друштвеноекономског и политичког контекста (Nilges, Lanzendörfer 2019: 498).

У тексту Матијаса Ницеса и Тима Ланцендорфера, који као уводник даје тон целом броју, ваља подвући два озбиљна приговора посткритици: првим се указује на слепу мрљу поборника посткритике у вези с актуелним политичким контекстом, док други указује на недоследност у теоријској аргументацији. Посткритика се јавља за време мандата америчког председника Барака Обаме (Barack Obama), кад су ствари мање-више добро стајале (за либерално оријентисане професоре књижевности), па је у том тренутку можда и било могуће запитати се шта критиковати. Међутим, мандат Доналда Трампа (Donald Trump) оголио је све пропусте Баракове администрације, на првом месту оне који се односе на расу и класу (Nilges, Lanzendörfer 2019: 499–500). Чак и ако бисмо се сложили да је све што је Трамп говорио током свог мандата било банално и очигледно (односно да се ништа не крије „иза" његових твитова или говора), аутори уводника исправно примећују да одговор на питање ко и зашто гласа за њега није ни баналан ни очигледан, већ захтева озбиљну анализу (Nilges, Lanzendörfer 2019: 500).[18] У том смислу, они износе следећу замерку: посткритичари у име одбране обичних читалаца представљају посткритичко читање као алтернативу наводно елитистичком теоретисању критике, и то баш у тренутку када доминантни политички естаблишмент критикује (интелектуалну) елиту и користи готово искључиво популистичке аргументе (Nilges, Lanzendörfer 2019: 508).

У вези с недоследношћу у теоријској аргументацији, Ницес и Ланцендорфер тврде да Рита Фелски намерно брка удаљене и неспојиве регистре: она прво критикује метод „сумњичаве" критике, а потом прелази на критику тона, стила, става и расположења који су катактеристични за сумњичаву критику (Nilges, Lanzendörfer 2019: 505). Међутим, између негативности методе и негативности става не би смео да се стави знак једнакости, пошто метод и расположење нису упоредиве ствари. Како исправно примећују Ницес и Ланцендорфер, утемељеност или релевантност једног аналитичког метода не мери се у односу на његову популарност или љубазност (Nilges, Lanzendörfer 2019: 506). Као добру страну посткритике, али и полемика које је овај појам изазвао, аутори издвајају чињеницу да смо се подсетили да је основни задатак критике да буде саморефлексивна, да се увек и изнова питамо зашто радимо ствари на одређен начин, те да ли је могуће или потребно радити их другачије (Nilges, Lanzendörfer 2019: 509).

18 Овде треба имати у виду да аутори пишу и објављују текст за време председничког мандата Доналда Трампа.

У кратком тексту индикативног наслова „Fashion Conscious Phenomenon", Брус Робинс (Bruce Robbins) истиче да посткритичари користе исте технике као и особе које су запослене у канцеларијама за односе с јавношћу: упорно тврде да је критика „пресушила" и да се због тога све више говори о посткритици (Robbins 2017: 5). Међутим, осим што користе језик аксиома, они не нуде аргументе који би подржали њихову полазну претпоставку. Робинс сматра да је критика која је на удару посткритичара заправо фантазија, да тако нешто не постоји. По њему, добра критика увек садржи обе димензије, и способност да деконструише и способност да реконструише (Robbins 2017: 5). Да ли онда уопште постоји посткритика? Да, постоји, одговара Робинс, и то у два вида: као академска (само) реклама и као утеха, односно објашњење лошег стања на универзитетима за младе докторанде и истраживаче без посла. Узевши у обзир размишљања Ерика Хајоа (Eric Hayot), чији есеј затвара зборник C*ritique and Postcritique* из 2017. године, Робинс се пита да ли посткритика може бити само банална последица начелног разочарања средовечних академских радница и радника у празна обећања која су им понудиле неке методе и идеје у младости (изразито политички и друштвено освешћени приступи, који се успостављају од шездесетих година 20. века ипак нису „променили свет" нити га учинили бољим). Чак и ако се сложимо да је тако, мора се признати да је посткритика наишла на снажну рецепцију, макар и негативну, што ипак говори о забринутости за положај хуманистике веће групе људи од искључиво средовечних – не заборавимо, успешних и признатих – теоретичара, историчара и критичара књижевности.

Одмерено и добронамерно разумевање идеја и закључака посткритике нуди Метју Малинс (Matthew Mullins): посткритика подразумева критику, те се знања из оба приступа примењују у читању. По њему, вредност посткритике налази се пре свега у фокусу на конструктивније димензије критичких подухвата, то јест на наглашавању префикса „ре-" уместо „де-". На пример, критика је одавно установила да је раса конструкт, а посткритика се пита о последицама тог конструкта на људске животе (другим речима, због чињенице да је раса конструкт расизам није нестао) (Mullins 2017: 3). Међутим, и сâм Малинс признаје да још увек није прочитао солидну посткритичку анализу.

У недавно објављеном зборнику радова *Writing the History of the Humanities. Questions, Themes, and Approaches* (2022), Херман Пол (Herman J. Paul), уредник зборника и аутор једног текста, нуди исцрпну анализу појма посткритика из више углова, фокусирајући се првенствено на идеје Рите Фелски и других посткритичара.[19] По њему, сâм појам има четири основна својства. Наиме, посткритика

19 У овом одељку сажимам неке од увида и закључака Хермана Пола, који су релевантни за моју анализу. Види: Paul 2022: 305–324. Преузето са: https://hdl.handle.net/1887/3502387 (приступљено 7. 2. 2024).

1) има различита значења у различитим дисциплинама/областима; 2) обично дели (семантички) простор с другим пост-концептима; 3) не користи се увек на исти начин нити је употреба овог појма нужно „ратоборна“ (употреба зависи од контекста: историјског, географског, дисциплинарног...); 4) има потенцијал да изазове расправу и подстакне нове, другачије идеје. Посткритика има највише успеха кад инсистира на свом последњем својству, сматра Пол. Другим речима, Фелски је исправно „нањушила“ начелно нерасположење и незадовољство у струци, те је искористила добар тренутак да предложи нов приступ у читању и тумачењу дела. Пол сугерише да појам посткритика, као и изведеница из овог појма – посткритичари, наводе на криви траг: не постоји строго дефинисана, хомогена група аутора посткритичара којима би се могле приписати исте или сличне књижевнотеоријске и књижевнокритичке идеје. На пример, зборник *Critique and Postcritique* јасно показује да се ради о веома различитим ауторима који практикују веома различите приступе. Уместо да описује стварност, објашњава даље Пол, посткритика ствара сопствену реалност: она се састоји од приказа књига, чланака, тема, блогова и сличних материјала који говоре о прошлости критике и будућности (пост)критике. Наравно, не треба заборавити да посткритика, за разлику од неких других појмова с префиксом пост, није довела – а вероватно и неће – до суштинске трансформације у друштву. Овај појам односи се искључиво на научни рад у хуманистици и евентуално друштвеним наукама, а користе га они појединци који су решили да нешто другачије читају и тумаче. Самим тим, поље деловања посткритике веома је ограничено. У закључку текста, Херман Пол поставља можда и најзанимљивије питање на које тек треба одговорити: да ли се предлог Рите Фелски може схватити као одговор на притисак академске тржишне економије која подстиче и привилегује сталне иновације у науци? Опрезно, а време ће показати да ли и оправдано, он се пита да ли посткритика, попут неких других пост-термина,[20] сведочи о посустајању универзитета под јаким притиском капиталистичке логике да високо образовање мора континуирано да нуди – какве год – иновације, па чак и у хуманистици.

20 У контексту феминистичке теорије и критике, те феминизма као друштвеног покрета, често се говори о вези између постфеминизма и неолиберализма. Овако Бренда Вебер (Brenda Weber) дефинише наведене појмове и објашњава њихову повезаност: 1) постфеминизам је позиција коју заузимају припаднице средње и више беле класе; ова позиција у први план ставља „женску моћ“ (*girl power*), а конзумеризам, то јест куповну моћ, користи као стратегију у процесу креирања сопства; постфеминистичке идеје се саопштавају кроз популарну културу (филмове, серије, таблоиде, музику...); постфеминизам је (наводно) политички неутралан; 2) неолиберализам је друштвени и политички систем који привилегује принципе тржишта у односу на друштвене проблеме; штавише, у неолибералном систему сваки појединац је одговоран за себе, док се брига државе за грађане своди на минимум. Из укрштања тих дефиниција произлази да је „свака жена острво“, те да је принуђена да сама води рачуна о себи и својим ближњима, практично без могућности да се ослони на солидарност заједнице или подршку државних служби. Види: Weber 2010: 125–129.

Ако сажмемо уобичајене приговоре и похвале на рачун посткритике, приметићемо да се две тезе понављају: прво, посткритика би морала да знатно озбиљније узме у обзир друштвени/економски/политички контекст у ком се одвијају студије књижевности; друго, посткритика је испровоцирала релевантне полемике о положају хуманистике и кризи легитимације студија књижевности. Имајући наведене тезе на уму, занима ме 1) да ли се домаће студије књижевности суочавају с кризом легитимације; 2) да ли и на основу којих критеријума можемо да утврдимо који су то доминантни приступи књижевним делима код нас; 3) да ли би проучавање савремене српске књижевности (посебно оне о питањима и проблемима који су релевантни за последње три деценије на овом простору, попут трауме, пост/меморије и идентитета) у оквиру образовних и научноистраживачких институција могло да утиче на већу „популарност" (студија) књижевности?

Привид поларизације и недостатак истраживања

О томе да ли се домаће студије књижевности суочавају с кризом легитимације убедљиво говоре подаци о броју студенткиња и студената који су у последњих неколико година конкурисали за упис на катедре за српску/компаративну/општу књижевност.[21] Тај број обично није био довољан да се попуне такозвана буџетска места, она која омогућавају – условно речено – бесплатно студирање.[22] Разлози за слабо интересовање код младих за студије књижевности бројни су и сложени, па ћу овде навести само неке од њих:[23] 1) стање на тржишту рада; 2) однос према наставничком послу; 3) доминантни наратив у јавности о „бескорисном" знању из хуманистике; 4) нејасна веза између студија књижевности и проблема с којима се суочава шира заједница.

21 У интервјуу из 2018. године, Рајна Драгићевић, редовна професорка и у том тренутку управница Катедре за српски језик са јужнословенским језицима на Филолошком факултету у Београду, рекла је да је на ту катедру, која образује наставнички кадар за основне школе, после пријемног испита у јунском року уписано само 53 пријављена бруцоша од могућих 120. Види: Драгићевић 2018. Ствари, нажалост, не стоје ништа боље данас.

22 Не треба заборавити да се такозвано бесплатно образовање финансира из државног буџета, који великим делом почива на уредно измиреним обавезама пореских обвезника, то јест свих грађана. Тако гледано, сви грађани плаћају јавно образовање не само својој деци него и будућим генерацијама јер је образовање опште добро и у интересу је свих грађана да имају приступ образовном систему.

23 Не бавим се демографском сликом јер не располажем подацима за такву анализу. Но, свака будућа анализа би морала да постави и питање о броју деце која су стекла право да упишу факултет у последњих, на пример, десетак година и да испита да ли се тај број смањује. Такође, не бавим се приватним образовним системом у који многи млади све чешће и раније одлазе, не нужно и не искључиво ради „куповине" или „прања" дипломе.

1) У вези са стањем на тржишту рада, мора се нагласити да је низ година постојала забрана – или, речником запослених у Министарству финансија, „контрола“ – запошљавања у јавном сектору.[24] Ова забрана односила се и на основне и средње школе, што је потенцијално могло да обесхрабри младе људе да упишу факултете који образују наставнички кадар. Тиме, додуше, не може да се објасни мали број студената који уписује Катедру за општу књижевност и теорију књижевности, пошто ова катедра не даје – барем не примарно – наставнички кадар. Изгледа да се ипак ради о начелно сведеној потреби тржишта рада за кадром из поља хуманистике. Међутим, чак и с оваквим, на први поглед здраворазумским исказом треба бити обазрив. Сва је прилика да је доступно мање радних места у струци у ужем смислу (школе, факултети, институти) у односу на број дипломираних студената књижевности.[25] Али студенти и студенткиње књижевности врло често користе знања и вештине које су стицали током студија за рад у другим, мање или више сродним областима. Навешћу само неке од њих: култура (медији и издаваштво: новинари, критичари, уредници, лектори, коректори), настава језика изван оквира формалног образовања (од приватних часова за ђаке и студенте, преко часова страним студентима и држављанима, до наставе језика „на даљину“), маркетинг и различити „послови на интернету“ (од писања реклама до осмишљавања и/или уређивања садржаја на интернет страницама разних компанија). Другим речима, уместо да тврдимо да нема посла за дипломиране студенте књижевности, можда је исправније рећи да су послови који им се нуде често неизвесни, краткотрајни и неретко слабо плаћени. То проблем не чини мањим, али га макар чини јаснијим.

2) Проблем односа према наставничкој струци приморава нас да почетно питање о томе „да ли има посла“ другачије формулишемо. Уместо да се питамо да ли је могуће запослити се у струци, рецимо, у школи, треба да се запитамо да ли постоје добри разлози за тражење посла у струци. Наставници су директни посредници између државе (Министарство просвете поставља образовне циљеве, одобрава наставне програме и слично), школе (све што се дешава у школи, учионици, па и у школском дворишту, њихова је одговорност), родитеља и ђака. Ако се у обзир узму бројни протести просветних радника у последњих неколико година, саопштења синдиката, али и конкретни догађаји у школама (напади родитеља

24 Закон о начину одређивања максималног броја запослених у јавном сектору био је на снази од 2015. године. Укинут је 2020. године, с тим да је комисија за давање сагласности за ново запошљавање Владе РС наставила да ради, то јест контролише запошљавање.

25 Ова тврдња није сасвим тачна. Кад се погледа наш образовни систем, јасно је да би побољшања могло да буде макар на плану организације: мање групе ученика, више наставника, бољи резултати. За такву реорганизацију наставе, било би потребно знатно више наставника у школама.

и/или ђака на наставнике, од вербалних до физичких, политички притисци итд.), рекло би се да представници државе, родитељи и ђаци нису савезници наставницима. У последње време се знатно више говори о лошој позицији наставника. Међутим, о упадљивом одсуству солидарности с наставницима и начелном неповерењу у рад институција, па тако и школа, морало би да се пише и говори на основу конкретних истраживања. Коначно, не смемо занемарити злоупотребу наставничке професије за страначко запошљавање и непотизам. Очигледно је да ће последице наопаког одабира бити дугорочне (да будемо прецизни, трајаће најмање један радни стаж), а по образовне и педагошке резултате погубне.

3) У блиској вези с прва два разлога јавља се и доминантни наратив о „бескорисности" хуманистичког образовања и знања: 1) „шта ће ти то, никад нећеш наћи посао"; 2) „ако нађеш посао, радићеш за бедну плату"; 3) „не само што ћеш радити за бедну плату, него ће те малтретирати неки директор/родитељ/ученик". Као контрааргумент, наводи се да је студирање књижевности „лепо",[26] а рад у школи „племенит". Јасно је да су то слаби аргументи у корист студија књижевности, како за будуће студенте тако и за Министарство просвете које одлучује о раду у основним и средњим школама, те за Министарство науке које доноси кључне одлуке у пољу високог образовања.

4) То ме доводи до последњег, а из угла овог текста можда и најважнијег разлога за кризу легитимације студија књижевности. Дакле, да ли постоји и каква је веза између студија књижевности и проблема с којима се суочава шира заједница? Нема једног и једноставног одговора на то питање. Једни би одговорили да веза постоји, да је суштинска, да су студије језика и књижевности у националном интересу. Тај национални интерес обично се доводи у тесну везу с одбраном националног идентитета, који се схвата „тврдо", у есенцијалистичком кључу, те такво поимање искључује све оне појединце, групе или идеје које се у њега не уклапају.[27] У последњих не-

26 Подсетимо се овде Рите Фелски и мотивације лаика да читају – читање као уживање или пак бег од стварности.

27 „Тврдо" схватање националног идентитета подразумева и специфичну дефиницију појма нације. Очекивано, не постоји једно исправно и прихваћено одређење тог појма. Напротив, појам нације се мења у зависности од историјског тренутка, па тако разумевање нације у 19. веку може бити – и сва је прилика да ће бити – знатно другачијег од оног у 21. веку. Такође, разумевање појма нације мења се и у зависности од тога ко се њиме бави, конструктивисти, примордијалисти, или неко трећи. Конструктивисти, попут Ернеста Гелнера (Ernest Gellner), Ерика Хобсбаума (Eric Hobsbawm) или Бенедикта Андерсона (Benedict Anderson), сматрају да су 1) појава нације и национализма модерна појава која је тесно везана за одлике модерног доба: пре свих, индустријализацију и капитализам; 2) савремене нације конструкти, односно „замишљене заједнице". Они обично наводе две стандардне дефиниције националности: прва се темељи на заједничкој култури (основни елементи су језик, етницитет, заједничка територија, заједничка култура, а основни принцип етно-национални принцип); друга се

колико деценија, а нарочито у последњих неколико година, такво схватање националног идентитета довело је у питање основне постулате секуларне државе (на пример, уместо да школе обележе дан школе, па ако треба нека то буде 27. јануар, оне славе школску славу, неретко уз присуство црквених лица и извођење верских обреда непримерених за школу).[28]

Други би понудили одбрану студија књижевности утемељену на идеји о етичким и политичким ефектима читања,[29] односно на становишту да читање, поред упознавања туђих, другачијих живота, традиција и култура, омогућава и боље разумевање сопственог живота и искустава, традиције и културе.[30] Таква одбрана студија књижевности полази од става да је за суживот различитих појединаца и група у једном демократском друштву неопходно развијати и неговати вештине попут имагинације и емпатије.[31] Иако би ово становиште у теоријском и етичком смислу било блиско Рити Фелски и њеним колегама, они ипак додају да идеја о постајању критичким читаоцем/тумачем или „грађанином света" није више толико примамљива ни младима ни читаоцима ни администрацији универзитета.

У оба случаја концептуализација студија књижевности зависи од тога како се замишља једно друштво, односно једна политичка заједница: да ли као заједница утемељена на тврдо схваћеним поj-

базира на волунтаристичкој привржености једној групи, то јест свести групе људи да припадају некој заједници и њиховој жељи да живе у тој заједници (грађански принцип). Конструктивисти, свако из свог угла, указују на ограничења ових дефиниција, што је тема неког другог текста. Овде је важно рећи да заговорници идеје да су студије језика и књижевности у националном интересу, а национални интерес одређен обавезном употребом једног писма (ћирилица), конкретним односом према такозваном српском средњем веку и светосавском наслеђу, те односом према Косову (конкретној територији) и косовском миту, ретко посежу за теоријским образложењима својих ставова, а још ређе за теоријским дебатама које су такве ставове проблематизовале, и локално и глобално. У том смислу, корисно је прочитати Декларацију о канону српске књижевности и Декларацију о границама српског језика, па се на основу листе потписника ових декларација обавестити о њиховим теоријским афинитетима и, ако је и где је то могуће, дефиницијама појмова које они користе. Види: https://drustvosj.fil.bg.ac.rs/2021/07/28/deklaracija-o-kanonu-srpske-knjizevnosti/; https://drustvosj.fil.bg.ac.rs/2022/07/02/deklaracija-o-granicama-srpskoga-jezika/(приступљено 7. 2. 2024).

28 О реакцијама у јавности на ову тему, види: https://www.danas.rs/vesti/drustvo/proslava-svetog-save-podelila-javnost-verski-obred-u-skolama-nije-protivustavan-ali-ni-obavezan/ (приступљено 7. 2. 2024).

29 Види: Ilam 2003: 9-16.

30 О томе говори и Рита Фелски у *Намјенама књижевности*, посебно у делу о препознавању. Поред тога, види: Nusbaum 2012: 247-275; Nusbaum 2012.

31 У вези с тим, Марта Нусбаум у свом програмском тексту *Не за профит* тврди да материјална корист не може представљати ни мотив ни награду за студије хуманистике. Хуманистика, сматра Нусбаум, с читањем и тумачењем књижевности на челу, полаже темеље за критичко и самостално промишљање разних ситуација, ставова и поступака, као и за прихватање одговорности за њих. Овде је реч о сократовској идеји *испитаног живота* која је у средишту одбране хуманистике Марте Нусбаум. Види: Nusbaum 2012.

мовима идентитета и традиције, у оквиру које се једна, доминантна група јасно разликује у односу на друге мањинске групе („ми“ и „они“), а неретко и отворено привилегује у односу на њих или, насупрот томе, као заједница коју чине понекад веома различити појединци и групе, али их све повезује привржености држави и вредностима на којима се та држава темељи? Заговорници прве концепције заједнице, али и студија књижевности које би биле потребне у таквој заједници, воде се партикуларним интересима: оне који се не поистовећују с тврдо схваћеним националним и културним идентитетом виде кроз призму „другости“ (често као „непријатеље“ и „издајнике“). Насупрот томе, заговорници друге концепције, барем номинално, тврде да национални и културни идентитет треба да буду инклузивни, то јест да омогуће препознавање и признање свим члановима заједнице. У складу с тим, они размишљају о књижевности као о складишту идеја и вредности помоћу којих можемо да успоставимо везе једни с другима, а не као о извору непремостивих разлика између људи. Пошто се ради о два удаљена епистемолошка, етичка и политичка става, те о жељи да се не наруше постојећи односи моћи и не изгубе стечене привилегије, разговор о томе како би студије књижевности требало да изгледају и каква би све могла да буде њихова улога у друштву унапред је осујећен.

Треба се запитати да ли заговорници ових очигледно супротстављених становишта могу да понуде обухватне и аргументоване увиде у реално стање у пољу књижевности и књижевне критике, те да потом из угла тог реалног стања поново промисле своје основне претпоставке. Ако би то хтели да учине, морали би да узму у обзир низ области и категорија. Дакле, где бисмо могли да потражимо одговоре на питање о стању књижевне критике и доминантним приступима књижевним делима, као и на питање о томе која се и каква савремена књижевност чита и тумачи (овде треба направити разлику између професионалних и лаичких читања)?

1) Образовање

Анализа курикулума из књижевности у основним и средњим школама. Да ли се савремени књижевници и књижевнице налазе у програму? Колико њих и који? Да ли се књижевна дела анализирају помоћу одређених књижевнотеоријских приступа тексту? Који су то приступи? Или се и наставници и ђаци више ослањају на „сопствени њух“, односно на лаичка читања?

Анализа силабуса на катедрама за српску/компаративну/општу књижевност на факултетима.[32] Да ли се савремени књижевници и

32 Не треба губити из вида чињеницу да се на факултету образују будући наставници. Знање које стичу на факултету од пресудног је значаја за њихов рад у учионици. У том смислу, апсурдно је из позиције високог образовања критиковати ниже нивое образовања („долазе нам све гори средњошколци“, „данас деца ништа не знају“...), кад знамо да су нижи образовни нивои великим делом резултат (не)рада наших високошколских установа.

књижевнице налазе у програму обавезних и/или изборних предмета? Колико њих и који? Да ли предавачи подстичу примену различитих приступа књижевном тексту или се опредељују за један? Да ли су њихови избори транспарентни за студенте? Ако избори нису експлицирани, да ли секундарна литература јасније указује на афинитете појединачних предавача? Да ли су силабуси предмета јавно доступни? Да ли су силабуси детаљни и информативни?

Теме мастер теза и докторских дисертација. Веза између тих тема и шире заједнице: оправданост, актуелност, релевантност?

Научноистраживачки рад предавача. Доминантни приступи књижевном делу? Савремени аутори и ауторке?

2) Издаваштво

Шта се објављује у пољу савремене домаће књижевности? Да ли и које издавачке куће објављују савремену домаћу књижевност која се бави проблемима трауме, пост/меморије и идентитета у последњих тридесетак година на овом простору? Продаја? Читаност?

Шта се објављује у пољу научне књижевнотеоријске/критичке/историјске литературе (домаћи аутори и преведена литература)? Да ли се на основу те продукције могу извући општији закључци о доминантним приступима књижевности? Ко (више) објављује такву литературу: приватни издавачи или факултети/институти? Шта то говори о статусу и дометима научне литературе: видљивост, доступност, релевантност? Продаја? Читаност?

3) Критика

Прикази у различитим медијима (емисије из културе на телевизији, радију, прикази у периодици): шта је највидљивије, то јест, најслушаније/најчитаније? Ко слуша и/или чита? Утицај?

4) Награде

Награде за књижевност.[33] Ко их додељује? О критеријумима (књижевни и ванкњижевни)? Реакције стручне и/или шире јавности на доделу награде одређеним ауторима и делима.

Награде за стручну и научну литературу. О критеријумима (допринос науци, положај аутора у ужој и широј заједници, лична познанства)? Релевантност за јавност?

33 Милица Ресановић у својој докторској дисертацији „Симболичке границе и борбе у пољу књижевне производње у Србији данас“ нуди корисну анализу књижевних награда у Србији, осврћући се пре свега на функцију награде у књижевном пољу (друштвену, економску, естетску и идеолошку), то јест на учинке које она може да произведе. Њен фокус је на Ниновој награди, јер је истраживање показало да се ова награда сматра најпрестижнијом (у сваком смислу), те да је то једина награда због које се улази у сукобе у књижевном пољу. Анализа тих сукоба потврђује, барем на први поглед, јасну политичку/идеолошку поларизацију, која се – често неуко – објашњава сукобом око естетске вредности дела. Види: Ресановић 2023: 122–140.

5) Књижевност и критика на интернету.

Да ли је неопходно одвојити професионална од лаичких читања? На који начин приступити лаичким читањима, нарочито кад се суочимо с великом популарношћу својеврсних онлајн читалачких клубова?

6) Читалачке навике и укуси.[34]

Иако на крају, ова ставка није најмање важна. Из угла Рите Фелски и посткритичког читања, читаоци су најважнији. Наиме, колико знамо о читалачким навикама и укусу уже (студенти и научна заједница) и шире публике (сви читаоци којима се – наводно – обраћамо у својим текстовима и књигама)? Да ли постоје истраживања у овом пољу? Да ли би интердисциплинарни приступ могао да помогне у будућим таквим истраживањима?[35]

***

34 У истој докторској дисертацији налази се и поглавље о књижевној потрошњи, у оквиру ког Милица Ресановић указује на недовољан број истраживања о читалачким навикама и укусима у Србији, па самим тим и на оскудне податке на основу којих би, рецимо, научни радници могли да аргументовано коментаришу ситуацију у књижевном пољу. Види: Ресановић 2023: 59–70.

35 Склони смо да претпостављамо да ли и због чега људи нешто читају/гледају/слушају, а да заправо немамо увид у реално стање. Навешћу конкретан пример. Недавно, током једног округлог стола, један од учесника дебате, истовремено један од угледнијих домаћих издавача и књижевних критичара, рекао је да млади слабо познају домаћу савремену књижевност зато што њихови родитељи не читају ту књижевност, а не читају је зато што није довољно видљива у јавном простору. Из тога следе два извода: родитељи би оберучке куповали домаћу савремену књижевност и читали је, само да им је неко скренуо пажњу на њу; зато што родитељи не купују књиге савремених домаћих аутора, читалачке навике и укус њихове деце не могу да се развијају у том смеру. Реч је, наравно, о генерализацијима. С једне стране, генерализације могу бити врло корисне када произлазе из емпиријских истраживања. С друге стране, кад су резултат општих места, предрасуда и стереотипа, оне су и баналне и – из педагошког угла – опасне. Ако бисмо се позвали на бурдјеовски интониране приступе, полице с књигама у нечијој кући – или одсуство таквих полица – заиста утичу, макар и посредно, на читалачке навике и укус млађих укућана. Али да бисмо то учинили, морали бисмо да имамо емпиријско истраживање пред собом. Без таквог истраживања, исказом да млади слабо читају домаћу савремену књижевност зато што код куће немају прилике да виде те књиге сва одговорност се ставља на терет родитеља и кућног васпитања. У просеку, родитељи раде најмање осам сати дневно најмање један посао. Многи раде више од осам сати дневно више послова. Неки размишљају о основним егзистенцијалним проблемима, а ти проблеми често укључују и издржавање једног или више студената у другом граду. Неки други родитељи могу да приуште да купују књиге, не само себи већ и својој деци, можда чак и да разговарају с њима о прочитаним књигама. Морали бисмо да имамо јасне податке о томе колико је таквих родитеља. Занимљиво је да је учесник споменутог округлог стола поштедео колеге с којима је седео за тим истим столом, то јест да није повезао слабу читаност савремене домаће књижевности с програмима на катедрама за књижевност. Дебата је доступна на следећој адреси: https://www.youtube.com/watch?v=Kl6CA4epfmM, а сегмент који наводим почиње од 1:40:20.

Иако се закључци које Рита Фелски изводи о доминантним критичким приступима у (професионалном) читању и тумачењу књижевност не могу без одређених ограда применити на домаћи контекст, сва је прилика да више пута постављено питање о кризи легитимације студија књижевности мучи и нас, овде и сада. Покушала сам да укажем на неке факторе које морамо узети у обзир ако желимо да аргументовано говоримо и пишемо о стању у струци, али и књижевном пољу. За то су неопходна дуготрајна интердисциплинарна истраживања (рецимо, у њих би морали да се укључе и социолози културе/књижевности).

У начелу, утицајна истраживања у науци у књижевности[36] обично су била резултат дуготрајног научног рада једне особе. Тимски рад није уобичајен у науци у књижевности, барем не на нивоу ауторства. Друго, научноистраживачки пројекти, на којима се инсистира у високом образовању у последње две деценије, а посебно од оснивања Фонда за науку, подразумевају релативно кратке временске периоде (две-три године) и бројне публикације, често непримерене за тако кратак временски период.

Коначно, у виша звања се напредује на основу одређеног броја одређених научних чланака, док су књиге[37] у другом плану. С друге стране, књиге – а не научни чланци – јесу те које ће се евентуално наћи у књижарама и бити доступне широј публици. Да закључим, кад говоримо о кризи легитимације студија књижевности, не бавимо се само улогом ових студија у друштву или њиховим конкретним садржајем, већ и суштином и смислом нашег – научноистраживачког и педагошког – посла.

ЛИТЕРАТУРА

Anker, Elisabeth S., Rita Felski, прир. *Critique and Postcritique*. Durham, NC: Duke University Press, 2017.

Dinić, Rastislav. „Not Buying It: Opting out, Vaccination and Morality". *Slavia Meridionalis* 22 (2022) https://journals.ispan.edu.pl/index.php/sm/article/view/sm.2744.

Felski, Rita. *The Gender of Modernity*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1995.

Felski, Rita. *After Feminism*. Chicago: The University of Chicago Press, 2003.

Felski, Rita. *Namjene književnosti*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2016.

Felski, Rita. *Granice kritike*. Zagreb: Meandermedia, 2019.

Felski, Rita. *Hooked: Art and Attachment*. Chicago: The University of Chicago Press, 2020.

36 Уместо речи истраживање, примереније би било рећи важне књиге.

37 Овде се мисли на ауторске монографије.

Guillory, John. „The Ethical Practice of Modernity: The Example of Reading". *The Turn to Ethics*. 29–46. Прир. Marjorie Garber, Beatrice Hanssen, Rebecca L. Walkowitz. New York / London: Routledge, 2000.

Hodgson, Naomi, Vlieghe, Joris, Zamojski, Piotr. *Manifesto for a Post-Critical Pedagogy*. New York, Punctum Books, 2017. https://library.oapen.org/handle/20.500.12657/25436.

Ilam, Dajana. „Čemu čitanje?" *Genero* 2 (2003): 9–16.

Ilić, Dejan. „Zašto još književnost?" *Školegijum* 2018. https://www.skolegijum.ba/tekst/index/1590/zasto-jos-knjizevnost.

Kolarić, Ana. „Interdisciplinarnost u humanistici: 'putujući koncepti' Mieke Bal", *Reč* 81 (2012): 61–89.

Latour, Bruno. „Why Has Critique Run Out of Steam? From Matters of Fact to Matters of Concern". *Critical Inquiry* 30.2 (2005): 225–48.

Mullins, Matthew. „Introduction to Focus: Postcritique". *American Book Review* 38. 5 (July/August 2017): 3–4.

Nilges, Mathias, Tim Lanzendörfer. „Introduction: futures of literary studies". *Textual Practice* 37.2 (2023): 187–204. DOI: 10.1080/0950236X.2023.2180886

Nusbaum, Marta. „Negovanje čovečnosti: klasična odbrana reforme u liberalnom obrazovanju". *Reč* 82 (2012): 247–275.

Nusbaum, Marta. *Ne za profit. Zašto je demokratiji potrebna humanistika?* Beograd: Fabrika knjiga, 2012.

Paul, H. J. „The postcritical turn: unravelling the meaning of 'post' and 'turn'". *Writing the history of the humanities: questions, themes and approaches*. 305–324. Прир. Herman J. Paul. London: Bloomsbury, 2022.

Petrović, Svetozar. *Priroda kritike*. Beograd: Samizdat B92, 2003.

Resanović, Milica. „Simboličke granice i borbe u polju književne proizvodnje u Srbiji danas". Odbranjena doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, 2023.

Robbins, Bruce. „Fashion Conscious Phenomenon". *American Book Review* 38.5 (July/August 2017): 5–6.

Smith, Hilda L. „Women's History as Intellectual History: A Perspective on the Journal of Women's History". *Journal of Women's History* 20.1 (2008): 26–32.

Weber, Brenda R. „Teaching Popular Culture through Gender Studies: Feminist Pedagogy in a Postfeminist and Neoliberal Academy?" *Feminist Teacher* 20. 2 (2010): 125–129.

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ

„Дечење после", дебата на Филолошком факултету Универзитета у Београду, 5. 7. 2023: https://www.youtube.com/watch?v=Kl6CA4epfmM (приступљено 7. 2. 2024).

Друштво за српски језик и књижевност. *Декларација о канону српске књижевности*: https://drustvosj.fil.bg.ac.rs/2021/07/28/deklaracija-o-kanonu-srpske-knjizevnosti/.

Друштво за српски језик и књижевност. *Декларација о ῑраницама срῑскоῑ језика*: https://drustvosj.fil.bg.ac.rs/2022/07/02/deklaracija-o-granicama-srpskoga-jezika/.

Dragićević, Rajna. „Kulturu rijalitija nema ko da zabrani", *Blic* 30. 7. 2018: https://www.blic.rs/kultura/vesti/profesorka-rajna-dragicevic-kulturu-rijalitija-nema-ko-da-zabrani/brjn0gc. (приступљено 7. 2. 2024).

„Editorial", on_education, 9. 12. 2020: https://www.oneducation.net/no-09_december-2020/editorial-9/ (приступљено 7. 2. 2024).

„Proslava Svetog Save podelila javnost", *Danas,* 26. 1. 2023: https://www.danas.rs/vesti/drustvo/proslava-svetog-save-podelila-javnost-verski-obred-u-skolama-nije-protivustavan-ali-ni-obavezan/ (приступљено 7. 2. 2024).

„Punctum Books: about": https://punctumbooks.com/about/vision-statement/. (приступљено 7. 2. 2024).

Ana Kolarić

Postcritique: Academic Populism or a Possible Way out of the Crisis?

Summary

This paper presents and explores the main ideas regarding postcritique, as they were articulated by Rita Felski, the American professor of English and comparative literature. It then points to the reception of her ideas, taking into account both supporters and opponents of postcritical readings. In this context, the author of the present paper considers potential effects of postcritique, both in an epistemological and a political sense. In the concluding section, bearing in mind the previously outlined theoretical and methodological context, the position of literary studies in Serbia is analysed. The question arises as to whether there is a crisis in the legitimacy of literary studies in our country. To answer this question, it is necessary to take into account different areas (literature in the educational system, literature and criticism, literature and literary awards, translated literature, as well as translated literary theory and criticism, and so on). The paper offers guidelines for further exploration of these problems. Additionally, the paper emphasizes that the cause of the crisis of legitimacy of the literary studies cannot be pinned solely on external or internal factors, and that it is necessary to take into account numerous relevant factors and examine them carefully.

Keywords: Rita Felski, critique and postcritique, academic populism, crisis of legitimation of literary studies, literary studies in Serbia

Примљено: 15. 2. 2023.

Прихваћено: 10. 2. 2024.